

مرکز ادبی سمرقند

در شاهراه تاریخ

نویسنده: پروفیسور صدری سعدی

به کوشش: دکتر مصطفی باباخانی

مشارکت آرون

سرشناسه	: سعدی، صدری، ۱۹۳۷-م.
عنوان و نام پدیدآور	: مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ / نویسنده صدری سعدی، به کوشش مصطفی باباخانی
مشخصات نشر	: تهران، آرون، ۱۳۹۸
مشخصات ظاهری	: ۵۲۲ ص.
شابک	: ۸ - ۷۳۱ - ۲۳۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
موضوع	: ادبیات فارسی - ازبکستان - شاعران فارسی زبان
موضوع	: Persian Literature - Uzbekistan - Persian Poets
موضوع	: سمرقند (ازبکستان) - تاریخ
موضوع	: Ssmargand (Uzbekistan) - History
شناسه افزوده	: باباخانی، مصطفی، ۱۳۵۶
رده‌بندی کنگره	: PIR ۹۳۱۱
رده‌بندی دیویی	: ۸ فا ۰ / ۹۹۵۸۷
شماره کتابخانه ملی	: ۵۸۵۸۷۳۳

انتشارات آرون

مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ

نویسنده: پروفسور صدری سعدی

به کوشش: دکتر مصطفی باباخانی

ناشر: انتشارات آرون

چاپ اول: ۱۳۹۸

چاپ صدف: ۱۱۰۰ نسخه

۹۵۰۰ تومان

نشانی: میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان وحید نظری،

نرسیده به خیابان منیری جاوید، پلاک ۱۰۵، واحد ۳، تلفن: ۵۱ - ۶۶۹۶۲۸۵۰

ایمیل: Arvannashr@yahoo.com و سایت: www.Arvannashr.ir

به نام آن که هستی نام از او یافت

تقدیم به:

تمام فارسی زبانان جهان

که

پیوند دیرینه و عمیقی با سمرقند چو قند دارند.

فهرست مطالب

۷	مقدمهٔ مُصَحَّح
۱۵	پژوهشگر نکته‌سنجی از صیقل روی زمین
۲۳	چند سخن پیرامون تألیف کتاب مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ
۲۷	سرسخن
۳۵	باب یکم: مقام سمرقند در دورهٔ پیدایش و شکل‌گیری ادبیات فارسی دری
۳۷	سمرقند و آغاز شعر فارسی دری
۴۵	رودکی و سمرقند
۵۳	نابغه ناینا
۶۵	پدر زبان فارسی دری
۷۱	باب دوم: مرکز ادبی سمرقند در قرن‌های ۱۱-۱۲ م / ۵-۶ ق.
۷۳	وضع سیاسی و اقتصادی ماوراءالنهر در قرن‌های ۱۱-۱۲ م / ۵-۶ ق.
۷۹	وضع دایرهٔ ادبی دربار خانیه
۸۷	حیات شهری و رونق ادبی
۱۰۳	رواج هجو و مُطایبه
۱۱۵	رشدی سمرقندی
۱۲۹	عمیق بخارایی
۱۳۹	شظرنجی سمرقندی
۱۴۹	ظهیری سمرقندی
۱۵۹	نظامی عروضی سمرقندی
۱۷۱	سوزنی سمرقندی

- باب سوم: رونق ادبی در سمرقند قرن‌های ۱۵-۱۷ م / ۹-۱۱ ق.**..... ۲۰۱
- وضع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی سمرقند در قرن‌های ۱۵-۱۷ م / ۹-۱۱ ق. ۲۰۳
- حیات فرهنگی و علمی در سمرقند قرن‌های ۱۵-۱۷ م / ۹-۱۱ ق. ۲۲۱
- سمرقند، مرکز علمی ماوراءالنهر قرن ۱۵ م / ۹ ق. ۲۲۷
- سمرقند، مرکز ادبی ماوراءالنهر قرن‌های ۱۵-۱۷ م / ۹-۱۱ ق. ۲۴۳
- نظری به ترکیب اجتماعی قوه‌های ادبی ۲۶۱
- وضع زندگی اهل ادب ۲۸۵
- مجلس‌های ادبی و رواج جواب و تنبغات و سخن‌سنجی ۲۹۵
- شعر مطبوع، مصنوع و طرز ۳۲۱
- بساطی سمرقندی ۳۵۵
- ریاضی سمرقندی ۳۷۳
- ناظمی میانکالی ۳۹۱
- مُراد سمرقندی ۳۹۹
- آشکی سمرقندی ۴۰۳
- ممتاز سمرقندی ۴۰۵
- فطرت زردوز سمرقندی ۴۱۹
- سرافراز سمرقندی ۴۳۹
- باب چهارم: احیای ادبی در سمرقند آخرهای قرن ۱۹ م. و اول قرن ۲۰ م.**..... ۴۴۹
- حیات فرهنگی و ادبی در سمرقند آخرهای قرن ۱۹ م. و اول قرن ۲۰ م. ۴۵۱
- هادی سمرقندی ۴۶۷
- سپندی سمرقندی ۴۷۳
- وصلی سمرقندی ۴۷۹
- طغرل احراری ۴۸۳
- عجزی سمرقندی ۴۸۹
- تمهید سمرقندی ۴۹۵
- جرت سمرقندی ۴۹۷
- کتابنامه (۱) ۵۰۳
- کتابنامه (۲) ۵۱۳

تا کجا می‌برد این نقش به دیوار مرا؟
تا درودی به «سمرقندِ چو قند»
(محمد‌رضا شفیع‌ی کدکنی)

مقدمهٔ مُصَحَّح

سمرقند شهری باستانی است که قدمت آن از نظر تاریخی به بیش از سه‌هزار سال می‌رسد؛ از همین رو هم در سال ۲۰۰۶ م. با قرار یونسکو ۲۷۵۰ سالگی این شهر در سمرقند جشن گرفته شد.^۱ اما بر اساس اسطوره‌ها قدمت آن از این هم دیرینه‌تر می‌نماید. در کتاب *شهرستان‌های ایران‌شهر* که در زمان ساسانیان تألیف یافته است، نخستین شهری که نام برده شده، سمرقند است. در این کتاب آمده است که «سمرقند را کاووس پسر قباد بنیان گذاشت؛ سیاوش پسر کاووس آن را به فرجام رسانید؛ کیخسرو پسر سیاوش آنجا زاده شد و او آتش بهرام و رجاوند را آنجا نشانید».^۲

سمرقند از دیرباز برای جهانیان شهری مشهور بوده است و آن را می‌شناخته‌اند؛ شهری زیبا و آباد بر سر راه جادهٔ ابریشم با رونق اقتصادی فراوان. اما برای اقوام ایرانی بسیار شناخته‌شده‌تر و مهم‌تر بوده است. تمام اقوام ایرانی سمرقند را می‌شناخته‌اند و می‌شناسند و از دیرباز پیوند عمیقی با این شهر داشته‌اند؛ از همین رو هم در اسطوره‌ها و افسانه‌های ایرانی بازتاب گسترده‌ای داشته است. می‌توان گفت که این شهر کهن در ناخودآگاه جمعی ایرانیان وجود دارد و برای‌شان همچون مکانی آرمانی به شمار

---

^۱ هادی زاده، رسول. «مقام سمرقند در تاریخ تمدن ایرانی و اسلامی». رودکی (فصلنامهٔ ادبی-فرهنگی رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در تاجیکستان). ش ۱۵، تابستان ۱۳۸۶، ص ۹.

^۲ *شهرستان‌های ایران‌شهر*. ترجمهٔ شهرام جلیلیان. تهران: توس، ۱۳۸۸، ص ۳۷.

می‌رود. جالب توجه است که تذکره‌نگاران سمرقند را شهر «آزادگان» نامیده‌اند^۱ و یکی از معناهای آزادگان در شعر و ادب و لغت «ایرانیان» است. به‌طور کلی سمرقند از مرکزهای اساسی سیاسی، علمی، ادبی، تاریخی و فرهنگی اقوام ایرانی به شمار می‌رفته است. در این میان البته پیوند فارسی‌زبانان با سمرقند، عمیق‌تر، گسترده‌تر و ویژه‌تر است؛ زیرا سمرقند خاستگاه شعر و ادب فارسی است. نخستین نمونه‌های شعر فارسی را شاعران سمرقندی چون ابوالنبغی عباس بن طرخان و ابوحفص سعیدی سروده‌اند. پدر شعر فارسی ابوعبدالله رودکی هم سمرقندی است. بنابراین، سمرقندیان آغازگر و بنیادگر ادبیات فارسی بوده‌اند.

همچنین ادیبان و نویسندگان سمرقندی از دیرباز تذکره‌های گوناگونی نوشته‌اند که این هم نشان‌دهنده جریان علم و هنر و ادب در سمرقند است؛ تذکره‌هایی چون تذکره الشعراء دولتشاه سمرقندی، چهار مقاله نظامی عروضی سمرقندی، تذکره الشعراء مطربی سمرقندی، مذاکره اصحاب ملیحای سمرقندی، سخنوران صیقل روی زمین صدری سعدی و توره‌قل ذهنی و سپهر آرزوی حیات نعمت همه به قلم اهل علم و ادب سمرقند نگاشته شده‌اند.

این کتابی که اینک در پیش رو داریم با نام مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ هم حاصل کوشش و پژوهش دانشمندی سمرقندی است درباره محیط ادبی سمرقند. هم موضوع کتاب درباره سمرقند است و هم نگارنده کتاب سمرقندی است که تقارن بسیار خجسته و فرخنده‌ای است. نویسنده کتاب پروفیسور صدری سعدی، زاده اطراف سمرقند و نشوونمایافته همین شهر و استاد دانشگاه دولتی سمرقند است. این دانشی مرد فرزانه از پژوهشگران بنام و مشاهیر علم و ادب ماوراءالنهر به شمار می‌رود. وی از آغاز تحصیل شیفته ادبیات فارسی شد و به فعالیت و پژوهش به‌صورت علمی و آکادمیکی در این

۱. احمد، روزی. «فولکلور سمرقند». رودکی (فصلنامه ادبی-فرهنگی رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در تاجیکستان). ش ۱۵، تابستان ۱۳۸۶، ص ۱۱.

رشته روی آورَد و از سرآمدان و نظریه‌پردازان این عرصه گردید. دربارهٔ شرح حال و آثار این دانشمند بزرگ یکی از شاگردان ایشان خانم دکتر انظورتِ مَلِک‌زاد مقالهٔ ارزنده‌ای نگاشته‌اند که پس از این می‌آید. همچنین دربارهٔ کتابِ مرکزِ ادبیِ سمرقند در شاهراهِ تاریخ که محورِ مطالعهٔ ماست، خانم مهرانگیز سعدی، فرزند استاد سعدی، مقاله‌ای زیبا و صمیمی و ارزنده نوشته‌اند که در صفحه‌های بعدی می‌آید. بنابراین، نگارندهٔ این سطرها دیگر لازم نیست که در این باره سخنی بگویم؛ زیرا به مصداقِ مَثَلِ «صاحبُ البیتِ اُدْرِی بما فیهِ» (صاحبِ خانه بهتر می‌داند که چه در آن است)، این دو بزرگوار هم از حال و کار و آثارِ نویسندهٔ این کتاب آگاه‌تر از ما هستند. فقط چند کلمه‌ای کوتاه در اهمیّتِ این اثرِ ارزنده می‌گویم و گزارشِ کار خود را بر آن در پی می‌آورم.

کتابِ مرکزِ ادبیِ سمرقند در شاهراهِ تاریخ کتابی علمی و پژوهشی است که موضوعِ اساسی آن پیدایش و حضور و نقشِ ادبیّاتِ فارسی و شاعرانِ فارسی‌گو در قلمروِ سمرقند از آغازِ پیدایشِ شعرِ فارسی دری تا اوایلِ قرنِ بیستمِ میلادی است. در واقع، این کتاب به صورتِ جزء‌نگری تنها حوزهٔ ادبیِ سمرقند را فراگرفته است. اینکه پژوهشگرِ تمامِ کوشش و تحقیق و تحلیلِ خود را برای معرفی و روشن کردنِ یکِ حوزهٔ خاصِ ادبی صرف کرده است، نتایجِ علمیِ دقیق و پُرباری را به ارمغان آورده است.

همانا این کتاب بر پایهٔ مطالعاتِ بین‌رشته‌ای نگارش یافته است؛ بدین توضیح که در آن از علوم و مباحثِ تاریخی، جامعه‌شناسی، سیاست‌شناسی، تاریخ‌ادبیّاتی و نقد ادبی به بهترین وجه استفاده شده است. نویسنده هر دورهٔ تاریخیِ سمرقند را بر اساسِ خاندان‌های حکومتگر و حکمرانان و فراز و فرودِ آنها معلوم کرده، سپس وضعیّتِ سیاسی، اقتصادی، علمی، فرهنگی و ادبیِ آن را بررسی نموده است. همچنین دربارهٔ طرزِ فکر و سیاست‌ورزی‌های حاکمان، نزاع‌ها و درگیری‌های آنان بر سرِ قدرت و حکومت، تعاملِ دولت‌مردان با شاعران و اهلِ ادب و فرهنگ سخن گفته، تصویرِ

روشنی از جریان‌های ادبی درون و بیرونِ دربار به دست داده است. در این میان، به مسائل اجتماعی و زندگی و کار و پیشه مردم به‌ویژه شاعران هم توجه نموده است. نویسنده بسیاری از اشتباهات تاریخی و دیدگاه‌های نادرست را در این زمینه مورد نقد و بررسی قرار داده، بر پایه منابع دست‌اول و موثق، این‌گونه مسائل را حل و فصل کرده است. مؤلف علاوه بر استفاده از تذکرها و اسناد اصیل تاریخی برای نقد و بررسی مسئله یا واقعه‌ای تاریخی، سیاسی و اجتماعی از دیوان شاعران بهره فراوانی برده است؛ وی با دقت نظر و خوش‌فکری تمام، از لابه‌لای شعر شاعران چنان اسنادی را کشف کرده است که در منابع صرفاً تاریخی دست‌یابی بدان‌ها دشوار و یا حتی ناممکن است. در این میان گاه به تصحیح و اصلاح نام و عبارت و کلام و یا مصراع و بیتی از منابع کهن و تذکرها و دیوان شاعران نیز دست زده است.

پروفسور صدوری سعدی در نقد دیدگاه‌های محققان و نشان دادن خطاها و کاستی‌های آنان، به صورت علمی و منطقی و با تکیه بر شواهد و اسناد تاریخی و علمی و عقلی در این کتاب جسارت و جرئت بی‌ظنیری ابراز نموده است؛ وی با پرهیز از مطلق‌انگاری و جزمیت حتی گاه دیدگاه‌های خود را نیز نقد کرده و گفته است که شاید این نظر هم خطا باشد و تنها از ذهن نویسنده خارج شده باشد و تا پیدا شدن منابع موثق‌تر باید با احتیاط بدان نگریسته شود.

نویسنده اثر شاعران مطرح، شاخص، مشهور و صاحب‌سبک هر دوره تاریخی سمرقند را معرفی نموده، علاوه بر شرح حال و ذکر آثار، اشعار و آفرینش‌های ادبی آنان را بر پایه نظریه‌های جدی نقد ادبی، بررسی و تحلیل کرده است. وی گرچه با نظریه‌های نقد ادبی مطرح در جهان آشناست و بدان‌ها اشراف و حتی در زمینه آنها تخصص دارد، اما به‌هیچ‌وجه مرعوب آن دیدگاه‌ها نشده است و بیشتر تلاش نموده است تا تحلیل‌ها و نظریه‌ها را از دل منابع ادبی و فرهنگی حوزه فارسی‌زبانان و یا به‌طور کلی ایرانی-اسلامی استخراج کند و به‌نوعی آنها را بومی‌سازی نماید. در این زمینه به‌ویژه به زبان و فرهنگ و ادب شفاهی مردم (فولکلور) توجه نموده است.

کتاب *مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ* مطالب آموختنی و علمی فراوانی دارد و اهل علم و تحقیق و استادان و دانشجویان و علاقه‌مندان می‌توانند بهره‌های فراوانی از آن ببرند؛ به‌ویژه اینکه پژوهشگران و دانشجویان می‌توانند روش تحقیق علمی و جدی را از آن بیاموزند. از نویسنده کتاب، پروفیسور صدری سعدی سپاس فراوان دارم که این اثر ارزنده را تألیف نمودند و به جامعه علمی و فرهنگی عرضه کردند؛ همچنین تشکر ویژه دارم از اینکه اجازه برگردان و تصحیح و ویرایش آن را به بنده دادند تا تمام خوانندگان فارسی‌زبان بتوانند از آن بهره‌مند گردند.

در زمانی که برای کارهای پژوهشی مقیم تاجیکستان بودم (۲۰۱۷-۲۰۱۸ م)، یکی از برنامه‌هایی را که دنبال می‌کردم، شناختن و گردآوری اثرهای علمی و پژوهشی نویسندگان و محققان تاجیک بود. از جمله جای‌هایی که بیشتر سر می‌زدم و حضور داشتم هم پژوهشگاه زبان و ادبیات رودکی بود. در آنجا با استادان و عالمان گوناگونی ملاقات داشتم و گفتگو می‌کردم و از محضرشان بهره‌مند می‌شدم. یکی از استادان پژوهشگران رسمی پژوهشگاه که در حق نگارنده محبت داشتند و دستگیری‌های زیاد می‌کردند و پاسخ‌گوی بسیاری از پرسش‌هایم بودند، خانم دکتر انظورت ملیک‌زاد بودند. ایشان که خود زاده ترمذ هستند و در دانشگاه سمرقند تحصیل کرده‌اند، از استاد بزرگوار پروفیسور صدری سعدی سخن‌ها و حکایت‌ها نقل می‌کردند و دیدگاه‌های تازه علمی وی را برایم بازگو می‌نمودند؛ از همین رو، نگارنده مشتاق شدم تا بیشتر با دیدگاه‌ها و تحقیقات علمی ایشان آشنا شوم. خانم دکتر ملیک‌زاد کتاب *مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ* را به این جانب معرفی کردند و فایل الکترونیکی آن را در اختیارم قرار دادند. پس از بررسی و مطالعه آن و پی‌بردن به ارزش و اهمیت آن، به فکر افتادم که خوب است آن را در ایران هم چاپ و منتشر نمایم. این تصمیم را با خانم دکتر ملیک‌زاد در میان گذاشتم و ایشان هم از سر لطف واسطه خیر شدند و اجازه کار بر روی آن و انتشارش را از پروفیسور صدری سعدی گرفتند.

کتاب *مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ* که اینک با الفبای فارسی در این شکل و شمایل چاپ می‌شود، در اصل به الفبای سیرلیک بوده، در سال ۲۰۱۲ م. در تاشکند چاپ شده است. فایل الکترونیکی این متن را نخست از طریق نرم‌افزار برگردان متن زنده یاد عبدالرحیم بهروزیان که در سایت پژوهشگاه فرهنگ فارسی-تاجیکی سفارت جمهوری اسلامی ایران در تاجیکستان برای استفاده عموم گذاشته‌اند به خط فارسی برگردان نمودم؛ سپس کار تصحیح و ویرایش را در پیش گرفتم. متن برگردان شده توسط نرم‌افزار، خود خطاهای زیادی داشت که در حین ویرایش برطرف نمودم. البته کاری که این جانب بر روی کتاب کرده‌ام، تنها برگردان و مطابقت با متن و یا تصحیح و ویرایش نیست؛ بلکه با اجازه و اختیاری که نویسنده اثر به من داده بودند و با رهنمایی‌ها و مشورت‌هایی که با خانم دکتر ملک‌زاد و یا مؤلف صورت می‌گرفت، این اثر را بازنویسی کرده‌ام؛ در بسیاری جای‌ها لفظ و عبارت و یا جمله و حتی بندی را که احتمال می‌دادم برای برخی خوانندگان دشوار باشد، معادل‌سازی، روان‌سازی و ساده‌سازی کرده‌ام. بسیاری از واژه‌ها را نیز حرکت‌گذاری نموده‌ام تا طرزِ دُرُستِ خوانش آنها برای خوانندگان آسان‌تر شود. البته کوشش شده است تا روح ماوراءالنَّهری سَبْکِ اثر که مؤلف بدان می‌نویسد، حفظ شود؛ اما در عین حال، جانب خوانندگان و علاقه‌مندان ناآشنا با آن سَبْکِ و نوشتار و اصطلاحات هم رعایت شود. در برخی جای‌ها که قضیه‌ای تاریخی و یا عبارت و اصطلاحی برای خواننده تاجیک بسیار روشن بوده است و به اجمال و اختصار بیان شده بود، این جانب یا در متن و یا در پاورقی مطلب را اندک ایضاحی داده‌ام تا خوانندگان ایرانی هم به آن جریان پی ببرند. تمام پاورقی‌ها را این جانب نوشته‌ام. مؤلف در متن سیرلیک هیچ مطلبی را در پاورقی قید نکرده است.

تمام تاریخ‌ها را مؤلف در کتاب به میلادی آورده است؛ البته در موارد اندکی هم در کنار تاریخ میلادی، تاریخ قمری را نیز ذکر کرده است. در صورت فارسی کتاب هم تاریخ‌های میلادی حفظ گردیده است؛ زیرا تاریخ میلادی و مطابقت آن با هر دوره و

قرنی برای همگان آسان و قابلِ درک است. البته مصحح همه جا بعد از رقم قرنِ میلادی، رقم قرنِ قمری را آورده است؛ بنابراین، در صورتِ فارسیِ کتاب، تمامِ قرن‌ها هم به میلادی و هم به قمری آمده است.

دربارهٔ ارجاعاتِ کتاب باید بگویم که تا آنجایی که به منابع دسترسی داشته‌ام، مطالب و شمارهٔ صفحه‌ها را با اصلِ منبع‌ها مطابقت داده‌ام و احیاناً خطا و یا جابه‌جایی صورت گرفته بود، اصلاح نموده‌ام. به‌ویژه شعرها را با دقتِ تمام با متنِ دیوان‌ها مطابقت داده و تصحیح کرده‌ام. طرزِ ارجاع‌دهی به منابع بدین صورت است که کتابنامه از آغاز تا پایان بر اساس ترتیبِ الفبایِ سیرلیک شماره‌گذاری شده است؛ سپس در متنِ درونِ قوسین به آن شماره‌ها که دلالت بر منبعِ مطابق با آن شماره است به علاوهٔ شمارهٔ صفحه ارجاع داده شده است. شمارهٔ سمتِ راستِ شمارهٔ منبعِ کتابنامه و شمارهٔ سمتِ چپِ بعد از ویرگولِ شمارهٔ صفحه است. این روش را خودِ مؤلف در متن به کار برده است. برای اینکه ارجاعات به هم نریزد، کتابنامه را به همین ترتیب حفظ کرده‌ام و یک کتابنامهٔ دیگر بعد از آن بر اساس ترتیبِ الفبایِ فارسی تنظیم نموده‌ام؛ البته هر دو کتابنامه یکی است با دو نوع ترتیب که با شمارهٔ (۱) و (۲) در پایانِ کتاب آمده‌اند.

در طولِ تصحیح و ویرایش بر رویِ این اثر، برخی از دوستان و استادان مرا یاری داده و دستگیری نموده و راهنمایی کرده‌اند و پاسخ‌گویِ پرسش‌هایم بوده‌اند؛ از این رو، بر خود لازم می‌دانم از همهٔ این استادان و دوستان و عزیزانِ کمالِ تشکر و قدردانی را نمایم؛ از جمله از سرکار خانم دکتر انظورتِ ملک‌زاد که این اثر را به این جانب معرفی کردند و آن را در اختیارم قرار دادند و مرا با نویسندهٔ دانشمندِ آن آشنا ساختند و در طولِ کار بر رویِ آن، پاسخ‌گویِ بسیاری از پرسش‌هایم بودند و یا با صاحبِ اثر تماس می‌گرفتند و پاسخ را دریافت می‌کردند، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌کنم. از سرکار خانم مهرانگیزِ سعدی، فرزندِ استادِ صدریِ سعدی، که پیوسته مرا تشویق می‌کردند و دلگرمی می‌دادند و پاسخِ برخی پرسش‌ها را از جانبِ پدرِ بزرگوارشان به من

می‌رساندند، و خود نیز یادداشتی درباره کتاب نوشته‌اند، سپاسگزارم. از استادان دکتر عبدالخالق نبوی و پروفسور روشن رحمانی که در مواردی پاسخ‌گوی پرسش‌هایم بودند، کمال تشکر را می‌نمایم. از آقای دکتر محمد جعفری قنواتی که از کتابخانه دائرةالمعارف بزرگ اسلامی برخی منابع را برایم دسترس می‌کردند، سپاسگزاری می‌کنم. از مهربان دوستم آقای محمد کاظمی که درباره صورت صحیح کلمات و معادل‌یابی برای برخی واژه‌ها و یا شرح و توضیح عبارت‌ها با هم بحث می‌کردیم و از دیدگاه ایشان بهره‌مند می‌شدم، صمیمانه تشکر می‌کنم.

در پایان از دوست مهربانم آقای شهرام سلطانی، مدیر انتشارات آرون و دیگر همکارانش که زمینه چاپ و انتشار این اثر را به بهترین وجه فراهم نموده‌اند، سپاسگزاری می‌کنم. یک گل مقصود در این بوستان / چیده نشد بی مدد دوستان.

و لله الحمد اولاً و آخراً

دکتر مصطفی باباخانی

بندر بوشهر

شهریورماه ۱۳۹۸ خورشیدی